

माझी जन्मठेप: व्यक्तिदर्शन

प्रा. डॉ. विजय राजत

सहयोगी प्राध्यापक

श्री पंढरीनाथ कला वाणिज्य महाविद्यालय,

नरखेड मो.9850236879

सन 1924 साली रत्नागिरीच्या तुरुंगात असताना स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी अंदामान येथे भोगलेल्या 13-14 वर्ष काळ्यापाण्याच्या शिक्षा अत्यंत वेदनादायी पट माझी जन्मठेप या आत्मकथनात मांडलेला आहे. 1911 ते 1924 या कालावधीत सुरुवातीला मुंबईच्या डोंगरीच्या भायखळ्याच्या, व ठाण्याच्या नंतर अंदामान येथे भोगलेल्या काळ्यापाण्याच्या म्हणजेच जन्मठेपेच्या शिक्षेमध्ये जे जे अनुभव आणायची त्यांच्या सहवासात आले त्यांचेही वर्णन अपरहिण्य भाग म्हणून या आत्मचरित्रात उल्लेखित झालेले आहे. आत्मचरित्रात आत्मचरित्रकार हाच मुख्य पात्राच्या भूमिकेत असतो. त्यामुळे या आत्मचरित्राचा मुख्य पात्र म्हणजे स्वतः आत्मचरित्रकार स्वातंत्र्यवीर व.ि.दा. सावरकर हे होय. या पात्रांच्या भोवती संपूर्ण आत्मचरित्र फेरित राहते. त्याच बरोबर ही शिक्षा भोगताना जे जे व्यक्ती त्यांच्या सहवासात आले त्या सव्वांचे अल्पस्वल्प चरित्र सावरकरांनी मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सुरुवातीच्या प्रकरणांमध्ये त्यांची पत्नी माई सावरकर यांचा उल्लेख आलेला आहे. त्यांचे धाकटे बंधू नारायण दामोदर सावरकर वडील बंधू गणेश उर्फ बाबाराव सावरकर त्याचप्रमाणे जन्मठेपेची शिक्षा भोगत असताना तुरुंगातील बलुची पेटी ऑफिसर सुपरिटेंडेंट, कमिशनर जमादार व इतर तुरुंगातील शिपाई आणायी अधिकारी यांचाही नामोल्लेख आणायी अल्प चरित्र या आत्मचरित्रात समाविष्ट झालेले आहे. मुळाचा आयर्लंड मधील कैदी आणि सध्या अंदामान येथे जेलर म्हणून काम करणारा शायरीश बारी साहेब यांचे व्यक्तीचरित्र सावरकरांनी मोठ्या खुबीने आणायी नाट्यमय रीतीने या आत्मचरित्रात केलेले दिसते. त्याचबरोबर छोटा बारी म्हणून ओळखला जाणारा पठाण मिर्झा खान व नंतर बारी च्या जागी नेमलेला डीगन्स साहेब यांचे स्वभावचरित्र या आत्मचरित्रात स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी केलेले आहे. शिक्षा भोगत असताना जे जे राजबंदिवान आणि सहृदय माणसे त्यांना अंदामानात भेटली त्या सर्वांची चित्रने थोड्या थोड्या प्रमाणात या आत्मचरित्रात उद्धृत झालेली आहे. त्याच प्रमाणे भारतीय क्रांतीकारी जे नंतर अंदामान येथे नेऊन काळ्यापाण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली त्यात होतीलाल, उपेंद्रनाथ बॅनर्जी, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी लाला हरदयाल, नंदगोपाळ, इंदुभूषण राय ज्यांना माणकिले तुला कटात दहा वर्षांची शिक्षा झालेली होती तसेच बंगालमधील क्रांतिकारक नानी गोपाळ व ज्योतिषिचंद्र पाल या बंगाली क्रांतिकारांचा उल्लेख या आत्मचरित्रातील मुख्य व्यक्तदिग्शन म्हणून आपल्याला अधोरेखित करता येईल.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर

माझी जन्मठेप या आत्मचरित्रात स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा काळ्यापाण्याच्या शिक्षा म्हणजे जन्मठेपेच्या अकरा वर्षा चा अत्यंत दुःखद वाईट आणायी धैर्यशील असा जीवन प्रवास त्यांनी स्वतः अतशिय अभिमिनाने वा गज्वाने तसेच धैर्यशील वृत्तीने कथन केलेला आहे. 1911 मध्ये अटक झाल्यानंतर 1911 सावरकरांच्या जन्मठेपेची सुरुवात झालेली दिसते. सावरकरांचे एक बलाढ्य कर्तृत्ववान आणि बंदरकार क्रांतिकारी अस व्यक्तमित्त्व आपल्या वाचकांच्या समोर येते. त्यांनी तुरुंगात असताना केलेले जीवन चरित्र आणायी राष्ट्र चरित्र त्यांच्या देशभक्तीने पुरेपूर ओथंबलेल्या क्रांतिकारी व्यक्तमित्त्वाचा महत्त्वाचा भाग आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. सुरुवातीच्या काळामध्ये मुंबईच्या तुरुंगात असताना स्वतःच्या पत्नीची समजून ते ज्या संयमाने आणायी समजूतदारपणे काढतात त्यावरून त्यांचे देशहति कर्ती प्रबळ असेल याची जाणीव आपल्याला झाल्याशिवाय राहत नाही. एका क्रांतिकारी महापुरुषाचा व्यक्तमित्त्वाचे कोणकोणते घटक त्याला क्रांतिकारी कवि वीर ठरवण्यास कारणीभूत असतात त्या सव्वा घटकांचा परिचय सावरकरांच्या व्यक्तमित्त्वाच्या वविधि वैचारिक चरित्रातून आणायी वागण्यातून दृग्गोचर होताना दिसतो.

साहित्यिक सावरकर आणि वांगमय व्यक्तित्व

पूर्वाग्धातील सहाव्या प्रकरणात जे अंदमानची वग्नन सावरकरांनी शब्दचित्र साक्षात उभे रहावे अशा प्रकारे केलेले आहे त्यावरून सावरकरांच्या साहित्यिक वांगमयीन व्यक्तित्वाची साक्ष पटल्याशिवाय राहत नाही. काळ्यापाण्याची शक्ति वसिरून सावरकरांनी अंदमानच्या नसिग्गम्य परसिराचे वग्नन केलेले आहे ते वग्नन एखाद्या प्रवास वग्नन ना सारखे भासायला लागते. अंदमान चा नसिग्ग, चहूकडे पसरलेला अथांग सागर नारळीची, आंब्याची झाडे, लकख ऊन, पक्षांचा कलिबलिट एवढ्या तन्मयतेने सावरकरांनी वग्नन केलेला आहे ती क्षणभर सावरकर काळ्यापाण्याच्या शक्तिवर आलेले आहे याचा वाचकाला वसिर पडतो. अंदमान येथील आद्विासी जावरा जातीचे वग्नन यात सावरकरांनी केलेले आहे. पहाडा एवढे दुःख वसिरून अशा नसिग्गात रममाण होणारा क्रांतिकारक अन्य कोणी नाही हे सावरकरांच्या या कृत्यामुळे सहज वाटून जाते.

दूरष्टे सावरकर

अंदमानच्या वग्ननामध्ये प्रमाणे सावरकरांनी अंदमानच्या नसिग्गसौंदर्याचे वग्नन नेमकेपणाने आणि जवित वाटावे इतके जवित केलेले आहे. त्याच प्रमाणे त्यांच्या व्यक्तित्वाचा एक पैलू आपल्याला जाणवल्याशिवाय राहत नाही. "दूरष्टा"ज्याला आपण visionary म्हणतो त्याचाही प्रत्यय त्यांच्या अंदमान चतिनातून आल्यावाचून राहत नाही. सावरकरांच्या व्यक्तित्वाचा तो एक अपरहिग्न्य घटक म्हणून समोर येताना दिसतो. अंदमान सारख्या कलकत्ता पासून सहाशे किलोमीटर दूर असणाऱ्या बेटाचे भारताच्या सामरिक आणि भौगोलिक दृष्टीने सावरकरांनी जे महत्त्व प्रतपादन केलेले आहे ते अगदी सावरकरांचे कालातीत असे वधान वाटायला लागते. बारी साहेबांसोबत झालेल्या संभाषणात त्यांनी बारी साहेबांना प्रत्युत्तर देताना म्हटले होते की, हा अंदमानचा तट जरी आज पूण होऊ शकला नाही तरी आपल्या मुलाबाळांना कदाचित तो पूण होताना दिसेल. अशी नशिचिती ग्वाही त्यांनी दिलेली होती. भौगोलिक दृष्ट्या भारताला संरक्षित आणि बिलवान करण्याचा त्यांचा ध्यास खरोखरच वाखाणण्यासारखा आहे. आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आधुनिक भारताच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने सावरकरांच्या या अंदमान चतिनाचे कती महत्त्व आहे हे अधोरेखित होताना दिसते.

कुटुंबवत्सल सावरकर

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांची कुटुंबवत्सल वृत्ती माझी जन्मठेप या आत्मचरित्राच्या पूर्वाग्ध आणि उत्तराग्ध यातील काही प्रकरणांमध्ये प्रगट झालेली आहे. पन्नास वर्षे काळ्यापाण्याची शक्ति झाल्यानंतर सहाजकच त्यांच्या मनाला इतरांप्रमाणे आपल्या कुटुंबाचाही वचिर स्पश करून जातो पत्नी माई सावरकर व दोन बंधू यांचे आपल्या मागे काय होईल याचा वचिरही त्यांच्या मनात सतत घोळत राहतो. देश काय करता करता स्वधम्म म्हणून कुटुंबाची काळजी घेणे त्यांना ततिकीच महत्त्वाची ही वाटते. पूर्वाग्धातील सहाव्या प्रकरणांमध्ये त्याच अंदमानात शक्ति भोगीत असलेले त्यांचे वडील बंधू बाबाराव सावरकर यांची जेव्हा त्यांच्याशी प्रथम दृष्टादृष्ट कवि भेट होते तेव्हा त्यांच्या मनातील आपल्या बंधूवषियीची प्रेमाची भावना सहज प्रकट होताना दिसते. तसेच उत्तराग्धातील तसिग्या प्रकरणात जेव्हा त्यांचा धाकटा भाऊ डॉ. नारायण सावरकर यांना दिल्लीच्या बॉम्ब प्रकरणी अटक झाली असे बारी कडून सांगण्यात येते तेव्हाही त्यांच्या मनाची अस्वस्थता व धाकट्या भावावषियीचे प्रेम आपसूक वर्णित झालेले आहे. " की घेतले वरत न हे आम्ही अंधतेने" अशा आत्म प्रेरक काव्यओळींनी ते ते स्वतःचे सांत्वन करताना दसितात. याच प्रकरणात आपल्या पत्नीस सांत्वन देण्यासाठी त्यांनी अंदमानातून जे पत्र आपल्या पत्नीस लहिलिले होते त्यामधून त्यांची आपल्या पत्नी वषियीची प्रेमभावना दिसून येते, " मी अंदमानातून सुटल्यानंतर आपल्या झोपडीच्या पुढच्या मांडणीवर फुलांनी डबडब पसरलेल्या मोगरा मालती जाई-जुई यांच्या लतावेलीशी आपले इष्ट संबंध जुळवून नांदू लागू " अशा प्रेमपूण ओळींनी ते आपल्या पत्नीची समजूत घालताना दसितात.

क्रांतिकारी देशभक्त सावरकर

स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे संपू्ण आयुष्य क्रांतिकार्याने भरलेले दसिते. 18- 19 व्या व्षी पासूनच आपल्या हातून देशासेवेचे महत्तम काव्य घडावे या हेतूने प्रेरति होऊन त्यांनी स्वतःला देशकाव्यास्तव या क्रांतिकार्यात झोकून दलि. स्वतःच्या शक्षिणाचा ही त्याग त्यांना यासाठी करावा लागला. जन्मठेपेची शक्षि झाल्यानंतर तेथे आपण कधी सुटणार कवि आपली मुक्तता कधी होणार अशा व्यञ्च वचिरात ते राजबंदी वा कैदी म्हणून राहिलेले दसित नाही. तर परसिथितीशी संघञ्च करणे त्यांना अधकि प्रयि वाटते.क्रांतीकारकांच्या स्वभावाचे वैशष्टि असे सांगता येईल की, ज्या ज्या ठकिणी अन्याय, असमानता, शोषण, भेदभाव दसिून येईल त्यावषियी आवाज उठवायचा, त्याचा प्रतरोध करायचा: ते काम सावरकरांनी केलेले दसिते. अंदमानच्या सैल्युलर जेलमध्ये राजबंद्यांना जी हीन वागणूक मळित होती त्यावषियी त्यांनी इतर राजबंदी आणि कैद्यांमध्ये जागृती घडवून आणली. आणि त्यांना संघटति करण्याचा प्रयत्न केलेला दसितो. जनावरा पेक्षाही वाईट वागणुकीला सावरकर वरोध करतात. त्या दहा व्षाच्या काळात ते मोठ्या धैऱ्याने अंदमानात तीन-चार संप घडवून आणतात. जनावरासारखे काम करण्यास नकार देतात त्यासाठी होणाऱ्या कठोर शक्षिाही ते भोगायला तयार असतात.

स्वधन्म रक्षक स्वातंत्र्यवीर सावरकर

अंदमानातील जेजे पठाणी मुसलमानी अधकिरी झालेले होते त्यांनी जो हदि धन्माला पाठवण्याचा आणि हदिना धन्मपरविन्तन करण्याचा जो सपाटा लावलेला होता तो त्यांनी हाणून पडलेला दसितो. त्याचप्रमाणे अंदमानात जर एखाद्या मुसलमान कवि पठाणी इसमाने हदिच्या अंगाला स्पञ्च केला कवि त्याच्या अन्नाला स्पञ्च झाला तर हदि बाटला व पुन्हा तो हदि धन्मात येऊ शकत नाही अशी जी रुढी होती त्या रुढिला त्यांनी बंद करण्याचा प्रयत्न केला तसेच केवळ खानपान कवि स्पञ्च झाल्याने हदि बाटत नाही असा सुधारणावादी वचिर पेरला.हदिधन्मातून धन्मांतरति झालेला हदि परत हदि धन्मात परत येऊ शकतो व त्यांच्या शुद्धीकाऱ्याचा अभनिव प्रयोग त्यांनी सुरु केल्याचा प्रयत्न केलेला दसितो. यावरून स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे सुधारणावादी वचिर समोर येतात. अंदमानात राजबंदी व इतर बंद्यांवर वर होत असलेल्या अन्यायाची माहति हदिस्थान सरकारला कशी कळवता येईल याचाही वविधि क्लुप्त्या ते शोधत असत.

वीर सावरकर

सावरकर आजन्म ज्या धाडसाने आणि आत्मवशिवासाने जी शक्षि जगली,जे भोगले, ज्या शारीरकि यातना त्यांना सहन कराव्या लागल्या त्यांना घेऊन त्यांनी कधीही आपले व्रत सोडण्याचा क्षणमात्र वचिर केलेला नाही. मोठ्या साहसाने आणि येईल त्या संकटाला तोंड देत त्यांनी या भयंकर जीवनाचा स्वीकार केलेला दसितो. यावरूनच त्यांना भारतीय समाजाने वीर ही पदवी देऊन त्यांचा गौरव केलेला दसितो तो अगदी योग्यच आहे. "एकच तारा समोर आणि पायतळी अंगार गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गञ्जा जयजयकार" असे म्हणून त्यांनी आपले क्रांतिकार्य होमकुडासारखे सदोदीत चेतवलि दसिते. कठीण प्रसंगातही न डळमळणाऱ्या या क्रांतीकाऱ्यास 'वीर' ही जन उपाधी अगदी समञ्चक आणि शोभेशी दसिते.

वाकपट्ट सावरकर

लंडनमध्ये बॅरिस्टर चे शिक्षण घेता घेता इंग्रज सरकारच्या रोषाला बळी ठरलेले सावरकर हे मोठे वदिवान पंडति होते. अंदमानात बारीसाहेब, कमशिनर साहेब,पेटी ऑफसिर व सुपरटिंडेंट, डीगन्सिस साहेब तसेच भारतीय राजबंद याची वेळोवेळी झालेल्या चञ्चेमधून व सर कर्डॉक त्यांच्याशी जी चञ्चा पूञ्चाधातील 16 व्या प्रकरणात आलेली आहे. या सञ्च घटना प्रसंगावरून स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे वाकपट्टत्व सदिध होताना दसिते. समोरच्या माणसाने केलेल्या प्रश्नांच्या फैरीवर कति संयत आणि बौद्धकि चाणाक्षपणे उत्तरे दलिली आहेत याचा प्रत्यय अशा घटना प्रसंगातून वाचकांना येत असतो. समोरच्या माणसाला क्षणाञ्धात नरित्तर करण्याचे कसब सावरकरांच्या वाणीमध्ये वास्तव्य करताना दसिते.सोळाव्या प्रकरणांमध्ये बंगाली तरुण क्रांतिकारी उल्हासकर दत्त यांना जेव्हा वेड लागण्याची बातमी सावरकरांना तसेच बारी ऑफसिरला कळते तेव्हा बारी ऑफसिर सावरकरांना म्हणतात की, "काय सावरकर तुम्हाला

कधी लागणार वेड"? त्यावर अगदी शांत चित्ताने आणसिमप्क उत्तर बारी साहेबाला सावरकर देतात ते म्हणजे, "क्वचित् तुम्हाला वेड लागल्यानंतर" अश्या उत्तराने बारी साहेब गोंधळून जातो. समयसूचकता हे सावरकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे महत्त्वपूर्ण असे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

हन्दिी अभिनिी सावरकर

अंदमान मध्ये अधिकाधिक पठाणी व मुसलमान ऑफिसर ची नविड झालेली असायची. त्यामुळे तेशे संवादाची भाषा ही उन्दू असल्यामुळे इतर बंद्यांना लोकांना उन्दू मधून संवाद करण्यास सक्ती केली जायची. अंदमानमध्ये ज्या उन्दू शाळा होत्या त्या शाळेमधून सुद्धा हद्दी शक्विली जावी त्या प्रकारचा प्रयत्न सावरकरांनी केलेला दसितो. बंगाली, पंजाबी, गुजराती या प्रांतातील कैद्यांना त्यांनी हद्दी आणित्ति महत्त्व पटवून दिलेले दसिते. एक देव एक देश एक आशा, एक जाती एक जीव एक भाषा. असा सावरकरांचा ध्यास होता. हद्दी ही राष्ट्रभाषा व्हावी अशी त्यांची मनोमन इच्छा होती. व हद्दी भाषेतील वन्तमानपत्रे, मासकि, पुस्तके प्रत्येक भारतीय राजबंद याला वाचावयास मळिली असे अजही त्यांनी अंदमान सरकारला केलेले होते.

शक्षिण प्रसारक व सुधारणावादी सावरकर

अंदमानात जन्मठेपेच्या शक्षिवर जे जे कमी वयाची अल्प वयाची मुले पाठवली जायची त्यांचे भावी जीवन उद्ध्वस्त होऊ नये म्हणून सावरकरांना कळवळ वाटत होती. जन्मठेपेचा एवढा प्रचंड मोठा काळ वाचनाशक्विय पार करू शकत नाही असा त्यांचा वश्वास होता. त्यामुळेच त्यांनी अंदमानातील कैद्यांना मासकि, वन्तमानपत्रे वाचावयास मळिली पाहजि यासाठी संप केलेला दसितो या या संपामुळे अंदमान येथे वाचनालयही सुरू करण्यात येते. हे केवळ सावरकरांच्या शक्षिण प्रसारक भूमकिमुळे असे म्हणणे वावगे होणार नाही.

त्याच प्रमाणे सावरकरांच्या व्यक्तमित्वातील अनेक महत्त्वपूर्ण पैलू आपल्याला अधोरेखित करता येऊ शकते.

उत्कृष्ट संघटक

म्हणून सावरकरांचा उल्लेख करायला हरकत नाही. कारण उभ्या हद्दिस्थानातील वविधि प्रांतांमधील दरोडेखोर व प्रख्यात गुंड, अपराधी (चलान) इ. अपराधी लोकांचे वास्तव्य असलेल्या अंदमानात सावरकरांनी अतशिय कौशल्यपूर्ण रीतीने सन्वांचे एकत्र संघटन घडवून आणलेली दसिते. त्यांच्यामध्ये देशाभिनि सद्दोदति तेवत ठेवण्याचे काम सावरकरांनी आपल्या बौद्धकि शस्त्राने घडवून आणलेले दसिते. त्यांच्या रात्रीच्या वेळेला चुपचाप सभा आयोजति करणे, तसेच त्यांच्यात राष्ट्रभक्ती व एकोपा वद्धगित करण्याचे कठीण काव्य नत्याने केलेले दसिते. सन्व हद्दि कैद्यांना एकत्रति करून पठाणी आणिसुलमानी वाडरास बळजबरी करण्यास मज्जाव केला.

बॅरस्टर सावरकर

म्सावरकरांचे बॅरस्टरी व्यक्तमित्व "माझी जन्मठेप" या आत्मचरत्तिात अनेक प्रसंगातून प्रत्ययास येत असते. वधी शाखेतील म्हणजेच लॉ मधील वविधि शब्द जे सन्वसामान्य सामान्य लोकांसाठी अपरचिति आणकिठीण वाटायला लागतात ते शब्द सावरकर आपल्या आत्मचरत्तिात नेमकेपणाने उद्धृत करताना दसितात. उदाहरणाव्थ नयन बंदी क शस्ति ऑन्डर दंडविज्ञान 26, पॉलटिकल प्रज्ञिनर101, कारागृह शक्षिा cognizable crime147, प्रतविदति report218, शक्षिकरी term convicts225, दंड वधिान criminal law248, बंदी पत्रके Prisoner sheet280, अंतस्थ confidential290, वचिराधीन under trial359, वैध माव्ग constitutional363, राजक्षमा Amnesty419, and discipline as laid down by regulation483, अभविचन on parole,491 कथनstatement493

अभ्यास सावरकर

एकंदरीत अकरा वषाच्या जन्मठेपेची व नंतर तीन वष रत्नागरी येथे शक्षिा भोगत असताना आगरकरांनी स्वतःचा ज्ञानयज्ञ अवरित सुरू ठेवलेला दसितो. मुंबईतील डोंगरीच्या तुरुंगात मध्ये जेव्हा

पहलियांदा त्यांना डांबण्यात आले त्यावेळेस त्यांना कल्पना होती की आपण इतक्या लवकर सुद्ध शकत नाही त्यामुळे आपल्या बुद्धीला जोर आणून त्यांनी वदियाऱ्शीदशेत वाचलेले थोर साहित्यिक, क्रांतीकारी समाजसुधारक वचिारवंत यांची चरत्रि आठवून त्याचे चतिन केलेले दसिते. ,मलि स्पेन्सर गुरुगोवदि सगि यांच्या चरत्रिचे चतिन त्यांनी केलेले दसिते रामायण महाभारत आदी ग्रंथांचे पठण त्यांनी सुरु ठेवले.**कमला** नावाचे काव्य याच शक्तिून जन्माला आलेले दसिते. ज्या ठकिाणी छोटा पेन्सलिचा तुकडाही व कागदही ठेवणे भयंकर गुन्हा समजला जाई अशा ठकिाणी तुरुंगाच्या पांढऱ्या भतीला कागद समजून व खळियाने अथवा दगडाचा वटिचा तुकडा घेऊन त्यावर आठवलेली वाक्य लहिन काढीत. राज्यशास्त्रातील, अन्धशास्त्रातील,भूगोलातील इतहिासातील महत्वाच्या सदिधांतावर त्यांनी आठवण मथन केलेले दसिते. **शक्षिक म्हणूनही सावरकरांचा आपल्याला उल्लेख करता येऊ शकतो** जन्मठेपेत असतांना त्यांनी इतरांना हदिी शक्तिवण्याचा त्याच प्रमाणे सच्चांना संभाषण कौशल्य आत्मसात करण्याचा रात्रीच्या सभा आयोजति करून एखाद्या वषियावर सच्च राजकैद्यांना ठरावकि वेळेत एखाद्या वषियावर मत मांडण्याकरता प्रोत्साहति करण्याचे प्रसंग सुद्धा या आत्मचरत्रिात वेळावेळी आलेले दसिते. तुरुंगाच्या बंदलत्या खोल्यांमधून त्यांनी जो ज्ञानयज्ञ नष्टिने प्रस्फुरति ठेवलेला दसितो तू पुढे त्या खोलीत कुणीतरी बंदीवान येईल व त्यास हे सच्च वाचावयास मळिल यासाठीच त्यांनी हा लेखन प्रपंच चाललेला दसितो. बंदविानांमध्ये मध्ये वाचण्याची शक्तिण्याची आवड नम्माण करण्याचे आटोकाट प्रयत्न त्यांनी वेळावेळी केलेले दसिते व त्यात त्यांना यश सुद्धा मळिलेले आहे.

रात्रंदनि आम्हा युद्धाचा प्रसंग

या महाभयंकर जन्मठेपेच्या शक्तिची च्या कालावधीत सावरकरांना स्वतःची जदिद आणजिगण्याची मनीषा जागृत ठेवणे गरजेचे होते. आपण या बंदविासात जगून व शक्ति भोगून परत मातृभूमीच्या सेवेसाठी नघियाला पाहजि असे त्यांना सदोदति वाटत राही. या सच्च कारकन्दिीत त्यांचे मन हा सोबती म्हणून आपणास वचिार करावयास पाहजि. सावरकर कधी कधी बुद्धी आणमिनाच्या चच्चेत ते रमून जात असत. हा अंदमान चा कारागृह म्हणजे एक वाडा समजून येथे राहायचे आणकिाव्य रचायचे असा सरकारी आज्ञा म्हणून नव्हे तर आपलाच नग्णिय म्हणून नयिम करुया अशी ते स्वतःच्या मनाची तयारी करताना दसितात. मानसकि खेळ आणथिा खेळातून पोषक असे नवनीत त्यांच्या हाती येत असे. त्यामुळे या तुरुंगात जगण्याचा सकारात्मक दृष्टकिोन त्यांच्या ठायी नम्माण होताना दसितो. त्यामुळे त्यांचे मन ही एक पात्र कवि व्यक्ती म्हणून आपणास वचिार करायला हरकत नाही. या महाभयंकर एकांतात संत तुकाराम महाराज म्हणतात त्याप्रमाणे **रात्रंदनि आम्हा युद्धाचा प्रसंग अंतःबाह्य जग आणमिन** अशा स्थितीमध्ये आपुलाचविाद आपणाशी करता- करता सावरकरांचे एक ददनश्चियी व्यक्तमित्व आकारास येताना दसिते.अकराव्या प्रकरणात असाच त्यांच्या मनाशी संवाद होताना दसितो. घाण्याच्या कामात जुपले असताना प्रचंड त्रासाने त्यांना जीव नकोसा होतो त्यावेळी त्यांचे मन बंड पुकारताना दसिते. एका दोरीच्या झटक्या सरशी आपण स्वतःला संपवून टाकावे अशीही भावना त्यांच्या मनात तरळून जाते. असले दुःख आपण का भोगतो आहे असाही वचिार त्यांच्या मनात येतो पण त्यांचा वचिक बुद्धीवर मात करून हीच खरी देश सेवा आहे अशी समजावणी करताना दसिते. आपण क्रांतिकारी आहोत आणजिया काऱ्यासाठी आणसिदिधीसाठी आपण हे व्रत अंगकिारले होते नदिान ते पूण होईस्तोवर तरी आपण जगलो पाहजि असे त्यांना वाटते. काही संवाद त्यांच्या मनाशी होताना दसितो.उत्तराऱ्धातील तसिन्या प्रकरणात त्यांचा जो स्व- संवाद झालेला आहे तो उदाहरणादाखल याठकिाणी उद्धृत करतो., **"ते म्हणतात, एकांतवास केव्हा केव्हा अगदी असदृश्य होऊ पाह.किोणीतरी प्रेमाची ओ मारावी, कोणाला तरी स्नेहाने बस म्हणावे,अशी उत्कट इच्छा होई पण ममतेचा मनुष्य त्या निशुर कारागृहात कोण मिळणार, मनाने मनाला खात रहावे.रकिाम्या लांबलचक रात्री सरता सरता नाहीशा व्हाव्यात.नवीन स्नेह, नवीन घटना नवीन आशांचे खाद्य न मळिल्याने मनाने स्मृतीच्या कपाटातील जुन्या आठवणी, जुन्या घटना, जुनीच स्नेह स्मरणे काढून काढून त्यांच्याशी खेळत बसावे."**पृ.296-297.

त्याच प्रमाणे उत्तराऱ्धातील "मारोनोन्मुख शटयेवर" या प्रकरणात ती स्वतःच्या मनाची समजूत घालताना म्हणतात की, "आज आपल्याला जे इथे रोग झालेले आहे रोग राजवाड्यात ही असतातच. सन्व दोष कारागारावर लादणे शक्य नाही. कारागाराच्या कल्पनेने अधिक दुःख सहन करू नकोस तसेच ते म्हणतात कारागारीय जीवन बाहेरच्या जीवनावरून फारसे अधिक नरिऱ्थकही नाही."या नऱ्णियापऱ्ण्यंत त्यांचे मन त्यांना घेऊन जाते. मन जेव्हा जास्त बंडखोरी करायला बघते त्यावेळी त्या मनाची समजूतही ते घालताना दसितात. वेड्या मना स्वतंत्र जीवन म्हणजे फक्त या तुरुंगाच्या बाहेरचे आहे काय? मनाला इच्छेच्या क्षतिजाच्या भिती आहेत. सन्वजण आपापल्या जगात नांदत असतात असे त्यांना वाटत असते. **याठकिाणी व्हक्किटर ह्युगो या पश्चमित्य तत्वज्ञानाचे एक वाक्य सांगावेसे वाटते ते म्हणतात, "आपण सन्व मनुष्य म्हणजे फाशीची शिक्षा झालेले कैदी आहेत पण अरे ती फाशी कधी केव्हा कोणाला दल्लिया जाईल याची मात्र आपल्याला माहतिती नाही,"** मनुष्य ज्याप्रमाणे मरणार असूनही आपले कन्तव्य म्हणून जगत राहतो त्यात आनंद मानतो त्याप्रमाणे सावरकरांनाही असे वाटते की याच तुरुंगाला सकारात्मक दृष्टकिोनातून बघतिले तर आपले जीवन अधिक सुसह्य होऊन जाईल. पुढे स्वतःच्या मनाची भलावण करताना ते म्हणतात की, **मोठमोठे शास्त्रज्ञ केवळ कुमी कीटकांचे व पशुपक्ष्यांचे जीवनकरमाचा अभ्यास करण्यासाठी आयुष्याचे आयुष्य एखाद्या वारुळा पुढे व मधाचे पोळे पुढे काढून बसतात. ते जर नरिऱ्थक असेल तर तुझे तरी आयुष्य या कारागृहात नरिऱ्थक जाते आहे म्हणून का म्हणावे.पृ383.** आपले कारागृहातील जीवन तसे पाहिले तर जे बाहेर स्वतंत्रपणे फरित आहेत त्यांच्या जीवनातून अगदीच व्यऱ्थ नाही. केवळ स्वतंत्र राहणे, लग्न करणे, मुले त्यांचा सांभाळ करणे, शेवटी स्मशानात जाणे या जीवनचक्राचा ही वचिार ते अतशिय सकारात्मक दृष्टकिोनातून करताना दसितात.

अश्याप्रकारे आपल्याला माझी जन्मठेप या आत्मचरित्रातून अनुभवास येणारे स्वा. सावरकरांचे व्यक्तदिऱ्शन साकारता येईल.

बारीसाहेब

माझी जन्मठेप मधील पून्वाऱ्धातील आठव्या प्रकरणात अंदमान च्या तुरुंगाचा जेलर म्हणून आयऱ्जलंड मधील बारी साहेबाचे प्रथम दऱ्शन घडते. तो उत्तराऱ्धातील शेवटच्या प्रकरणात पऱ्ण्यंत म्हणजेच या बारी साहेबांच्या मृत्यूपऱ्ण्यंत सावरकरांनी बारी साहेबाचे व्यक्तीचरित्रण वेळोवेळी प्रसंगानुरूप रेखाटलेले दसिते. हद्दिद्वेषी आण रिजबंदीद्वेषी अशा बारीच्या काही चांगल्या गोष्टींचाही उल्लेख स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी केलेला दसितो. सावरकरांकडून काही गुप्त माहतिती जाणून घेण्याकरता सुरुवातीलाच बारी आपण तुमचे मत्रि आहेत अशी ब्रतावणी करतो. तुमच्यासारख्या सुशक्ति मनुष्यासोबत चऱ्चा करणे मला आवडते असेही बारीसाहेब सावरकरांना म्हणतो. अठराशे सत्तावन च्या उठावाची माहतिती मोठ्या उत्सुकतेने तो वचिार त्यांना वचिारतो . पण तो बारी कसा राजबंदी द्वेषी आहे हे सावरकर ओळखून असतात. जाणीवपून्वक तो हद्दि राजबंद्यांच्या कोठडीसमोर पहारा देण्याकरता बलुची मुसलमान, पठाण लोकांना ठेवत असे व त्यांचा सदोदति प्रचंड छळ करण्याची कारस्थाने घडवून आणायचा. जाणीवपून्वक कपटी भावनेने तो हद्दि राजबंद्यांना वागणूक देत असे. त्यांना एकत्र बसणे चऱ्चा करणे, कतितीही प्रकृती बघिडली तरी त्याला रुग्णालयाची सेवा नाकारणे, घरच्या कुटुंबियांना भेटीस नकार देणे, घाणीच्या म्हणजे कोलू फरिवण्याच्या कामाला तसेच नारळाच्या काश्याकुट करायला लावणे इत्यादी कठीण कामे हद्दिना देणारा बारीसाहेब सावरकरांनी 'माझी जन्मठेप' या आत्मचरित्रात मोठ्या खुबीने रेखाटलेला आहे. **हा बारी इतर बलुची पठाणी आण मुसलमान लोकांना हद्दिना धऱ्मांतर करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यायचा.** तो बारी साहेब हद्दिद्वेषी असल्यामुळे कारागृहातील सन्व कठीण कामे हद्दिच्या वाट्याला येई. इतर राजबंद्यांना, चलान दरोडेखोर या सन्वांना तू सावरकरां पासून दूर राहा असे ठणकावून बजावीत असे. पुढे सावरकरांशी बोलला तर त्याची शक्ति वाढवली जाईल अशाही धमक्या तो इतर बंद्यांना देत असे. जाणीवपून्वक सावरकरांना तो बारी 'बॉम्बगोळेवाले' असे संबोधून त्यांचा उपमन्द् करित असे. आपण एवढे सुशक्ति असूनही कसे स्वतः आपले जीवन व्यऱ्थ घालवले म्हणून सावरकरांच्या हरिमोड करण्याचा त्याचा प्रयत्न

सदोदति सुरु असे. सावरकरांच्या बंधूंना सुद्धा उद्धटपणे वागवीत असे. बंदीना रात्री परसाकडे सुद्धा करण्यास त्याने मनाई केली होती. एक प्रकारे मोठा दरारा या बारीसाहेबाने नज्मिण केलेला होता. वंद्यांना धाक दाखवण्यासाठी बारी साहेब कशीतरी मोडकीतोडकी इंग्रजी त्यांच्यासमोर बोलीत असे. सावरकरांना फसवण्याचे विविध प्रयत्न बारी साहेब करताना दिसतो. एका नंदगोपाळ नावाच्या क्रांतिकार्यास बारीसाहेब खूप छळतो. आणज्यावेळी सावरकर त्याची बाजू घेतात तेव्हा बारीसाहेब सावरकरांना असल्या लोकांच्या नादी तुम्ही लागू नका अशी समज देतो. राजबंद्यांना तुरुंगात कोणत्याही प्रकारचे पुस्तक वाचण्यास सक्त मनाई होती. नंदगोपाळ हा थियाऑफकिल हद्दी धम्माची पुस्तके वाचतो म्हणून तो वेडा झालेला आहे असा अजब तर्क बारीसाहेब काढताना दिसतो. कर्तियेकदा हद्दी बंद्यांना घेत मारण्याची शक्ति दिली जाई. छोटा बारी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मज्झिा खान या पठाणी जमादारावर या बारी साहेबांची विशेष कृपा होती. कुणी बलुची पेटी ऑफसिर जेव्हा कैद्यांच्या वाटणीचे दही बळजबरीने हसिकावून घेत व मज्झिा खान सुद्धा त्यात सामील असे पण त्यांच्यावर कारवाई करण्यास बारी साहेब पुढे येत नसे. कांजीच्या भाजीत घासलेट असल्या प्रकरणी सावरकरांनी जी तक्रार केली असते त्यातही तो सावरकरांवर सूड उगवायला बघतो. सावरकरांनी इतर राजबंद्यांची बाजू घेणे या बारी साहेबाला कधीही योग्य वाटत नसे त्यामुळे तो त्यांची तुम्ही सुशिक्षित आहात, **तुमची समाजातील उच्च प्रतीची स्थिती मला माहिती आहे.** असे म्हणून सावरकरांना गोंजारण्याचा प्रयत्न करित असे.

इन्दू भूषण नावाच्या क्रांतिकार्याने जेव्हा बारीच्या जाचाला कंटाळून आत्महत्या केली त्यावेळी बारीने चौकशीत सत्य लपून असे सांगितले की इंदुभूषण याने आपापसातल्या भांडाभांडीच्या त्वेषास कंटाळून आत्महत्या केली. असे सांगण्यात आले. अशाप्रकारे बारी कर्ती छद्मीपणे, कपटी पणे हद्दी कैद्यांशी वागणूक ठेवीत होता याचा प्रत्यय सावरकरांच्या लेखणीतून वाचकांना होत असतो. कुणी हद्दी बंदविान जर इंग्रजी भाषेत बोलायला लागला तर बारीसाहेब त्याला म्हणायचा की तुम्हास इंग्रजी बोलण्याचा अधिकार नाही, त्यामुळे राजबंद्यांनी यांनी हद्दीतच बोलावे. व जेव्हा राजबंदी हद्दीत बोलायला लागतात व ती हद्दी भाषा जेव्हा बारीसाहेबाला समजायला येत नाही त्यावेळी पुन्हा तो त्या राजबंद्यांना इंग्रजीत बोलायला मोकळीक देतो. राजबंद्यांनी एकमेकांना गुपचूप बातम्या सांगणे म्हणजे शक्ति असा नियम बारीसाहेबांनी केलेला होता. जर कुणी अशा बातम्या देताना दसिला तर त्याला घेत मारल्या जात होते. सावरकरांच्या धाकट्या बंधूंना जेव्हा दिल्लीच्या बॉम्ब प्रकरणी अटक केली जाते त्यावेळी बारी सावरकरांना जाणीवपूर्वक भावाच्या नावावरून त्यांना मानसिक छळण्याचा प्रयत्न करू लागतो. बारी साहेब आण स्वतंत्र्यवीर सावरकर यांच्यात वेळोवेळी बौद्धिक चकमकी उडताना दसितात. एखादी गोष्ट मोठ्या कौशल्यपूर्ण रीतीने आण छद्मीपणे सावरकरां जवळ सांगावी आण सावरकरांनी त्याचे चोख उत्तर देऊन बारी साहेबाची क्षणाध्यात भंबेरी उडवून द्यावी असे अनेक प्रसंग या आत्मचरित्रात रेखाटलेले आहेत. बारी कोणाची नदि करू लागला म्हणजे तचा नषिध करणे बारीशि अगदी नापसंत होते, त्याचे तोंडापुढे ते तरी सच्चांनी हो म्हटले पाहजे तेव्हा तो प्रसन्न होत असे. उत्तराध्यातील चौथ्या प्रकरणात राजबंदविान असलेल्या प्रोफेसर परमानंद यांनी बारीच्या गलच्छि शब्दा असह्य झाल्यामुळे बारीला मारलेही. याचेही वज्जन या ठिकाणी आलेले आहे. **बारीच्या स्वभावाचे वज्जन करताना सावरकर म्हणतात की, "बारीच्या सौजन्याप्रमाणे त्याची स्वभावातील चाणाक्षपणाही नज्मिळ नव्हते. जसे त्याचे सौजन्यही कचित्ति वकर असे तसे त्याचे चाणाक्षपणाही मूख असे. कारण मूखपणाचे मूळ लक्षण जे स्वतःच्या शहाणपणाची मन्यादा ओळखणे ते त्याच्यात स्पष्टपणे व्यक्त होत असे. पृ.338**

बारीसाहेब स्वतः एकदा सावरकरांना स्वतःची डायरी वाचून आपण कसे सावरकर हतिषी आहोत हे पटवून देण्याचा प्रयत्न करतात.

बारीच्या स्वभावातील चांगुलपणा आण दयाभाव

ज्याप्रमाणे अंदामानात असताना सावरकरांना बारीच्या कपटी, अहंकारी आण किरस्थानी स्वभावाचे दशन झालेले आहे, त्यातप्रमाणे सावरकरांनी त्यांच्या स्वभावातील दयाभाव आण त्यांच्यातील माणूसपणा कसा

जवित होता याचेंही वण्णन केलेले आहे. खूरसिमसच्या दविशी बारी साहेबांच्या मनात उत्पन्न होणारा दयाभाव सावरकरांना वशिष महत्वाचा वाटतो. खूरसिमसच्या दविशी स्वतः सावरकरांना काव्यालयात बोलावून त्यांच्यावर दहा-बारा रुपये खर्च करणारा बारी खर्च प्रेमळ स्वभावाचा वाटू लागतो. ही बारीच्या स्वभावातील दुसरी बाजू सावरकरांनी उल्लेखित केलेली आहे. त्यादविशी मिठाई,दूध द्यावे आणि सावरकरांनी त्याऐवजी वर्तमानपत्रे मागावी पण बारीने आनंदाने वर्तमानपत्रे आणि मिठाई दोन्ही द्यावी अशा बारीच्या प्रेमाला त्या वेळी उधान येत असे.आणि बारीसाहेब आमच्याशी कठोर वागत कारण हे त्याचे कामच होते. जो त्याचे हाजीहाजी करेल तो चांगला आणि इतर वाईट अशी त्याची चांगले आणि वाईटाबद्दल कल्पना होती. त्यास वाटे की तो पोस्टब्लेयर चा परमेश्वर आहे. तो अशक्तिते होता पण बुद्धीच्या वकिसामुळे त्यातील ज्ञान, वज्जिन, कला इत्यादी शक्तीचा आणि रुची चा विकास झाला होता. सावरकरांवषियी करकारावासातील वरिध सोडला तर तो त्यांच्यावषियी मनातल्या मनात आदर बाळगीत होता. त्यामुळे परदेशी, व्यापारी जेव्हा अंदमानला येत तेव्हा ते सावरकरांशी कति सन्मानाने बोलतात हे पाही, तेव्हा त्याच्या मनात सावरकरांवषियी आदर उत्पन्न होत असे. त्याची पत्नी आणि मुलगी त्याला राजबंद्यांवर अन्याय करण्यापासून रोधति असे. त्याची मुलगी जेव्हा जेव्हा रंगून या शहरातून अंदमानला येत. तेव्हा ती अगदी नल्येनेमाने सावरकरांच्या भेटीला येत असे व तासतास चर्चा करीत असे. कधी हा बारीसाहेब घरची फळेही पाठवीत असे.जेव्हा बारीसाहेबांची अखेरची सुटी होते आणि ते परत आयन्लंड ला जाणार तेव्हा. त्यांना स्वतः वारी हमल्याची माहिती मळिते त्यावेळी ते सावरकरांना म्हणतात, "काय सावरकर तुमचे मत्ति आमच्यावर बॉम्ब फेकणार आहे वाटते."त्यावर सावरकर म्हणतात,"ते कावळे चमिण्या मारीत नाही ते वाघाची शक्तिार कारतात . त्यावेळी खरेच बारीसाहेबांचे गवहरण होते.

शेवटी मायदेशी परतताना हट्टिस्थानात बारीसाहेबांचा दुःखद मृत्यू होतो. सावरकर या बारीसाहेबांचे, सद्य मुलीचे आणि देवलसी पत्नीचे आभार मानतात. "या शवाय दुसऱ्या परस्थितीत जर आम्ही भेटलो असतो तर तो आमचा चाहताच झाला असता."असे सावरकर बारीसाहेबांवषियी सहानुभूतीपूण उदगार काढतात.

पत्नी, धाकटे बंधू, आणि थोरले बंधू

पहिल्या प्रकरणात सावरकरांची त्याच्या पत्नीशी साँ. यमुना सावरकरांची डोंगरीच्या तुरुंगात भेट होते. पन्नास वर्षाच्या ताटातुटीने या आपल्या पत्नीवर कति आघात झाला असेल यामुळे त्यांना अत्यंत वाईट वाटते. पण अगदी एव्हडेच वण्णन याठकिणी आलेले आहे. साँ. सावरकर यांचे पुरेसे व्यक्तदिशान यात आलेले नाही.

तसिन्या प्रकरणात ठण्याच्या कारागृहातील त्यांच्या लहान बंधूचे डॉ. नारायण सावरकर याचा उल्लेख आलेला आहे.ही भेट पत्ररूपात दसिन येते. हे देशकाव्य अतशिय नष्टिने आपण करणार आहोत त्यामुळे कतिहि शक्ति झाली तरी चति नाही. असा वचिार ते सावरकरांना पत्र लहिन सांगतात. यावर त्याच्या क्रांतिकारी स्वभावाचे सहज दशन होते.त्याचबरोबर उत्तराधातील तसिन्या प्रकरणात जेव्हा त्याच्या अटकेची बातमी बारीसाहेब सावरकरांना सांगतात तेव्हा तेव्हा सावरकर स्वतः त्याच्या व्यक्तमित्वाचे वण्णन करताना म्हणतात, "तो भत्ति नव्हे जो दुष्ट शत्रुवर आघात करून पुन्हा नसिदून जाण्याचेही साधतो तोच खरा शूर " पृ.293.

दहाव्या प्रकरणात त्यांच्या ज्येष्ठ बंधूचे गणेश सावरकर यांचे वण्णन आलेले आहे. तेही वण्णन पत्ररूपाने होते. सावरकरांना शक्ति होणे त्यांना अनपेक्षित होते. त्याचे गणेशरावांना अतीव दुःख होते. शक्तिण आणि योग्यता सोडून तु येथे कसा आलास असा प्रश्न ते सावरकरांना वचिरतात. तुझ्या मागे आपला लहान भाऊ आहे याचीही चति त्यांना वाटते आहे.उत्तराधातील बाराव्या प्रकरणात क्षयाने दुग्धर झालेले शरीर आणि एकसारखा खोकला यामुळे त्याच्या आजारपणाचे दशन होते.त्यांना अंदमान येथून कलकत्ता व नंतर वजिपूर व पुढे अहमदाबाद येथील तुरुंगात ठेवण्यात येते.जाने.1922 मध्ये त्यांची दुग्धर स्थितीत सुटका होते.

छोटा बारी /मझिा खान

मझिा खान हा पठाण अंदमानात जमादार म्हणून कामावर होता. यांच्या करार आणि हिद्दिवेधी स्वभावाचे वग्नन यात आलेले आहे. कैद्यांना जे जेवण पंगतीत वाढले जाई. त्यातले जेवण म्हणजे पोळ्या तो बळजबरीने, धाक दाखवून हसिकावून घेई. व ज्याने देण्यास नकार दिला त्याला वनाकारण मार देई. सावरकरांनी जेव्हा याची तक्रार सुप्रीटेंडेंट साहेबांकडे केली तेव्हा तो म्हणतो की, हुजूर ये बडा बाद् हरबखत हम मुसाल्मानोंके उपर झूठी गावही देता हैं. "176

हा मझिाखान एव्हडा अन्यायी होता की त्यावषियी कोणी आवाज उठवीत नसे.हा मझिाखान सोपी कामे पठाण आणि मुसलमानांना द्यायचा. एखाद्या बंद्याने त्याला रामराम केला तर त्याला पचंड चीड येत असे.बारीसाहेबांच्या मृत्यूनंतर अंदमानात राजबंद्यांची स्थिती सुधारली. मझिाखानाची दाढीबाज स्वारी अगदी ढली झाली. पुढे त्या मझिाखानास हाताला इजा झाली, सगळे अंग लुळे झाले होते. त्यावेळी आपणावर या सावरकरांनी काही जादू केली म्हणून त्याच्या मनात संशय नमिाण झाला. तो सावरकरानं म्हणतो की तुम्ही माझा हात मला ठीक करून द्या. मी क्षमा मागतो. पुढे त्याचा हात औषधाने बरा होतो पण त्याला वाटते की हात सावरकरांनी बरा केला. पुढे जे बंदविान सुटले त्यात हा 10 वर्षे हिद्दिया छळक म्हणून गाजलेला मझिाखान सुटून जातो.